

HISTRIA TINEREȚII MELE (1951–1961)*

NUBAR HAMPARȚUMIAN*

La începutul verii anului 1951 am coborât din trenul Medgidia-Tulcea la Halta Istria, unde mă aștepta o căruță cu cai a Gospodăriei Colective din sat ca să mă ducă la șantier. În sfârșit, mi-am văzut realizat visul studenției mele de a avea prilejul să particip la săpăturile arheologice de la Histria. Va fi începutul celor peste 20 de ani de dragoste, care de fapt va dura o viață întreagă dintre mine și cetatea fermecată a Histriei, ani fericiți, de visuri, cu multe bucurii, ani de imense satisfacții, dar și cu unele dezamăgiri în munca arheologică. 20 de ani care mi-au lăsat amintiri de neuitat, 20 de ani de campanii arheologice care mi-au marcat și îmbogățit viața mea sufletească și care mi-au dat prilejul și bucuria să cunosc oameni deosebiți, colegi cu care am legat prietenii de o viață întreagă și profesori pe care i-am respectat, prețuit și îndrăgit. Voi încerca să prezint aici un tablou al vieții la Histria așa cum am cunoscut-o eu în anii de ucenicie arheologică, din 1951 până în 1961, când Directorul șantierului, prof. Emil Condurachi, mi-a încredințat conducerea sectorului „Basilica Extra-Muros”, după ce, cu un an înainte, împreună cu Dinu Theodorescu, efectuasem cercetări prin sondaje la Zidul Mare de Incintă.

În anii 1951–1961 am avut prilejul și privilegiul să cunosc și chiar să lucrez cu o parte dintre ei sub conducerea prof. Emil Condurachi, Directorul șantierului, profesori și cercetători remarcabili ai istoriei vechi și ai arheologiei românești sau europene, cum au fost: Dionisie Pippidi, Grigore Florescu, Iorgu Stoian, Vasile Canarache, G. Cantacuzino, Vlad Zirra, Suzana Dimitriu, Gabriella Bordenache. În aceeași perioadă, alături de ei a crescut o tânără generație formată din studenți sau absolvenți ai Facultăților de Istorie, Filologie și Arhitectură, colegii mei de șantier, care ulterior ei înșiși vor deveni cercetători

de valoare. Dintre ei trebuie să-i menționez pe: Maria Coja, Catrinel Domăneanțu, Victoria Eftimie, Aurelian și Zoe Petre, Petre Alexandrescu, Emilian Popescu, Constantin Preda, Alexandru Suceveanu, Dinu Theodorescu.

Am ajuns la Histria în iulie 1951, când aveam 23 de ani, ca proaspăt absolvent al Facultății de Istorie a Universității București, secția de Istorie Veche și Arheologie, pentru ca din septembrie același an să particip la săpături în calitate de Director al Muzeului de Arheologie Constanța. Botezul de arheolog în 1951 l-am avut la Zona Sacră, unde alături de Victoria Eftimie am lucrat sub conducerea prof. D. M. Pippidi. După o întrerupere de trei ani (1951–1953), am revenit la Histria în 1956 și am continuat, cu mici pauze, cercetarea arheologică până în 1975.

Histria anilor 1951–1961 era o cetate aflată într-o „splendidă” izolare. Accesul la Histria era deosebit de dificil. Nu exista un drum direct și amenajat dinspre șoseaua Constanța–Tulcea, iar din sat se putea circula spre cetate cu căruța cu cai, pe un drum improvizat printre bălți și dune de nisip, trecând și peste un pod șubred de lemn. Rar pătrundea o mașină până la Histria și acesta era un eveniment deosebit. Când ploua, bălțile se revărsau, terenul se inunda, iar drumul devenea impracticabil, izolarea fiind aproape completă! Nu existau nici electricitate și nici apă potabilă. Foloseam lămpi cu gaz (una, cel mult două de cameră), iar apa potabilă se aducea cu sacaua din sat într-o căruță trasă de un catâr. Cele două puțuri de apă, situate în afara cetății, erau infestate de reziduurile provenind de la saivanele de oi din vecinătate. Consumam apă cu multă economie. Radioul era inexistent, iar ziarele erau o raritate. Singurul mijloc

* Moartea neașteptată a autorului în ziua de 17 noiembrie 2013 a făcut ca acest articol să rămână neterminat. Pentru valoarea sa documentară și ca un omagiu adus lui Nubar Hamparțumian, am decis publicarea lui.

de comunicare și de transport era o căruță contractată de la Gospodăria Colectivă din sat, care asigura nu numai transportul membrilor șantierului de la sau către Halta Istria, dar și aprovizionarea cu alimente. O dată pe săptămână, prin rotație, un membru tânăr al echipei de arheologi se deplasa cu căruța la târgul săptămânal din comuna Cogealac și făcea aprovizionarea cu alimente de bază. Trebuie adăugat că pescari lipoveni care pescuiau fie în lacul Sinoe, fie în cele două puncte pescărești situate în vecinătatea, dar în afara perimetrului cetății furnizau regulat cantinei șantierului pește proaspăt, în special chefal și labani. Doamna Canarache (născută Graur) ne delecta cu specialitatea casei, gătind pește umplut. În schimb, soțul, conul Vasile (așa cum i se adresa prof. D. M. Pippidi), ne-a amuzat pe toți când o dată a cumpărat un berbec, pe care bucătăreasa de atunci din sat, faimoasa Natalița, l-a gătit la proțap și l-a agățat în fața bucătăriei care era și atunci în aceeași clădire ca și astăzi. E drept, nu mulți s-au delectat mâncând din berbecul fript la proțap, spre dezamăgirea lui V. Canarache.

Condițiile de austeritate ale vieții la Histria au fost acceptate ca un lucru normal, inevitabil și suportat uneori chiar cu umor și voie bună de arheologii histrieni, vârstnici sau tineri. De fapt, ele au dat o notă de romantism imaginii vieții de la Histria și așa fascinată de magia emanată de vechea cetate ioniană. Atmosfera la Histria în anii 1950 era una destinsă, relaxată și de prietenie între generații. Profesorii erau foarte apropiați de tinerii lor colaboratori. Îmi aduc aminte cu mare plăcere și melancolie de serile în care ne adunam în fața Casei Mari (fața dinspre zidul mare de incintă) și în care profesorii noștri își depăneau amintiri din cariera lor, din călătoriile peste hotare în cursul cărora s-au întâlnit, la diverse congrese, cu arheologi și istorici iluștri. Am învățat multe din discuțiile privind filme celebre sau teme din literatura și muzica românească sau universală. Neîntreцуți erau profesorii Em. Condurachi, D. M. Pippidi, Gr. Florescu și Gabriella Bordenache care ne fermecau prin talentul lor de a povesti și de a purta un dialog la un înalt nivel academic. Când participa la discuții, V. Canarache contribuia cu o notă anecdotică, povestind cu haz întâmplări din viața lui atât de plină de evenimente.

Vizitele periodice pe sectoare, la care participau toți membrii colectivului, în frunte cu directorul șantierului, pentru a analiza progresul săpăturii,

erau încă o ocazie de a înțelege de la magistrii noștri modul de abordare a unei săpături, de la metoda de excavare până la interpretarea rezultatelor. Discuțiile purtate între protagoniști erau foarte aprinse, în contradictoriu și într-un limbaj adesea fără menajamente. Aceste discuții îl ajutau mult pe conducătorul sectorului și totodată dădeau un impuls și înviorau întreaga cercetare arheologică.

Existau și teme permanente de discuții, adeseori fascinante, care duceau la emiterea a multiple ipoteze de lucru, cum ar fi problema localizării portului Histriei sau explicarea așa-ziselor temelii „olbiene” din cartierul grecesc de pe platoul de vest al cetății.

Reluarea cercetărilor arheologice la Histria sub conducerea prof. Em. Condurachi a fost începutul unor campanii de săpături intensive (ca proporții) și extensive (ca arie). Prof. Em. Condurachi a gândit o nouă orientare în programul de cercetare a Histriei, având ca scop identificarea tuturor fazelor cronologice de dezvoltare a acesteia, dar și stabilirea topografiei urbane a cetății pe etape. S-au efectuat săpături în sectoare care să acopere istoria cetății din epoca greacă și elenistică până în perioada romană târzie și bizantină. Săpăturile s-au extins spre vest, dincolo de limitele cetății romane târzii, pe platou, în necropola tumulară și în zona Histria sat (sub conducerea lui Vl. Zirra). În paralel, pentru prima oară s-au organizat cercetări în teritoriul rural al cetății, la Sinoe (V. Canarache), la Tariverde (D. Berciu), rezultatele dovedindu-se spectaculoase. Prof. Em. Condurachi a condus cu competență un colectiv de colaboratori format din personalități distincte, unele foarte independente. Între director și colaboratorii săi, ca și între colaboratorii înșiși, existau relații de respect mutual și de prietenie. Era normal ca între unele dintre aceste personalități să se ivească uneori și fricțiuni sau animozități (cum ar fi cele întreținute în special de dese izbucniri ale lui Vasile Canarache sau antipatia profundă dintre Grigore Florescu și Iorgu Stoian), dar aceste tensiuni nu au afectat în niciun fel viața colectivului și nici nu au avut un impact asupra mersului cercetărilor. De altfel, disensiunile au dispărut odată cu plecarea celor în cauză din colectivul de cercetare de la Histria. Desigur, a fost și meritul directorului șantierului de a încerca să netezească aceste asperități între personalități atât de diferite și să reușească să stabilească o atmosferă calmă, de colaborare și chiar prietenie între personalități puternice și vulcanice.

HISTRIA DE MA JEUNESSE (1951–1961)*

NUBAR HAMPARTŪMIAN*

Au début de l'été 1951, je suis descendu du train Medgidia-Tulcea à l'arrêt Histria, où une charrette tirée par des chevaux de la Coopérative Agricole du village m'attendait pour me mener au chantier. Enfin, je réalisais mon rêve d'étudiant : participer aux fouilles archéologiques d'Histria ! Ce sera le début (mais qui durera toute la vie) d'un amour de plus de vingt ans pour la cité envoûtante d'Histria, années de bonheur, de rêves, pleines de joies, d'immenses satisfactions mais aussi de déceptions dans le travail archéologique. Ces vingt ans constituent des souvenirs inoubliables, des campagnes de fouilles qui ont marqué et enrichi ma vie intérieure. Vingt ans qui m'ont donné l'opportunité et la satisfaction de connaître des gens tout à fait exceptionnels, des collègues avec lesquels j'ai lié des amitiés pour la vie et des professeurs que j'ai respectés, chéris et aimés. Je vais essayer de présenter ici un tableau de la vie à Histria comme je l'ai vécue pendant mes années d'apprentissage de l'archéologie, c'est-à-dire de 1951 à 1961, à partir du moment où le Directeur du chantier, Emil Condurachi, m'a nommé responsable du secteur de la « Basilique Extra-Muros » après avoir effectué une année auparavant des sondages en compagnie de Dinu Theodorescu au Grand Mur d'Enceinte.

Au cours des années 1951–1961, sous la direction d'Emil Condurachi, j'ai eu l'occasion et le privilège de faire la connaissance et même de travailler avec des professeurs et des chercheurs de premier plan en histoire ancienne et en archéologie roumaine et européenne, tels Dionisie M. Pippidi, Grigore Florescu, Iorgu Stoian, Vasile Canarache, G. Cantacuzino, Vlad Zirra, Suzana Dimitriu ou Gabriella Bordenache. Durant la même période, à côté de ces noms illustres, c'est toute une jeune génération d'étudiants et de diplômés des Facultés

d'Histoire, de Philologie ou d'Architecture, que j'ai eus pour collègues de chantier, avant qu'ils ne deviennent à leur tour des chercheurs de haut niveau, entre autres Maria Coja, Catrinel Domăneanțu, Victoria Eftimie, Aurelian et Zoe Petre, Petre Alexandrescu, Emilian Popescu, Constantin Preda, Alexandru Suceveanu et Dinu Theodorescu.

J'avais 23 ans quand je suis arrivé à Histria en juillet 1951. Je venais de finir mes études d'histoire à l'Université de Bucarest, spécialisation Histoire Ancienne et Archéologie pour, aussitôt après, en septembre de la même année, participer aux fouilles en tant que Directeur du Musée d'Archéologie de Constanța. En 1951, j'ai reçu mon « baptême » d'archéologue dans la Zone Sacrée où, sous la direction de D. M. Pippidi, j'ai travaillé avec Victoria Eftimie.

L'Histria des années 1951 – 1961 était une cité frappée d'un « splendide » (*sic*) isolement. L'accès en était particulièrement difficile. Il n'y avait pas de route directe carrossable à partir de la route principale Constanța-Tulcea. Le seul chemin y conduisant était celui venant du village ; on y circulait en charrette sur un terrain fangeux parsemé de dunes de sable, puis en franchissant un fragile pont de bois. Les voitures parvenaient rarement à Histria et lorsque c'était le cas, c'était un évènement ! Quand il pleuvait, le terrain se transformait en borbier et le chemin devenait impraticable, nous coupant totalement du monde ! Il n'y avait ni électricité ni eau potable. On utilisait des lampes à pétrole (une ou deux au maximum par chambre) et on amenait de l'eau potable du village dans une *sacà*, simple tonneau transporté sur un charrette tirée par un âne. Il y avait bien deux puits à balancier situés juste en dehors de la cité, mais ils étaient pollués par les déjections des moutons de la

* Du fait du décès brutal de son auteur le 17 novembre 2013, le texte présenté ici n'est pas sous sa forme définitive. En hommage à Nubar Hampartumian et aussi pour sa valeur documentaire, nous avons choisi néanmoins de le publier.

bergerie voisine. L'eau était donc utilisée parcimonieusement. La radio était inexistante et les journaux très rares. Le seul moyen de communication et de transport était représenté par une charrette tirée par des chevaux, louée à la Coopérative agricole du village ; elle assurait le transport des gens mais aussi l'approvisionnement alimentaire. Une fois par semaine, à tour de rôle, un jeune membre de l'équipe archéologique se rendait avec cette charrette au marché hebdomadaire de la commune de Cogeaalac pour y acheter les aliments de base. Des pêcheurs lipovènes fournissaient régulièrement du poisson frais, spécialement des mulets dorés et des mulets cabots. Madame Canarache (née Graur) nous gâtait de son poisson farci. Par contre, son mari, « messire » Vasile (comme le dénommait le professeur D. M. Pippidi) a déchaîné l'hilarité le jour où il a acheté un mouton afin qu'il soit préparé par notre cuisinière venue du village, la fameuse Natalița. Elle l'a rôti à la broche et son mari l'a accroché devant la cuisine qui se trouvait dans le même bâtiment qu'aujourd'hui. Au grand désespoir de Canarache peu de gens ont apprécié ce mouton rôti.

Les archéologues histriens, les jeunes comme les plus âgés, ont accepté avec humour la vie austère d'Histria la considérant comme une situation tout à fait normale. En fait cette austérité a donné du romantisme à notre existence histrienne, déjà fascinante de par la magie émanant de l'ancienne cité ionienne. Dans les années cinquante, l'atmosphère entre les générations était très détendue, décontractée et placée sous le signe de l'amitié. Les professeurs étaient proches de leurs jeunes collaborateurs. Je me souviens avec beaucoup de plaisir et de mélancolie des soirées passées devant la Grande Maison, comme nous l'appellions, quand nos professeurs évoquaient pour nous des souvenirs de leur carrière professionnelle, de leurs voyages à l'étranger, où ils avaient eu l'occasion de rencontrer dans divers congrès des archéologues et historiens renommés. Toujours par le biais des mêmes discussions, nous avons beaucoup appris sur le cinéma, sur la littérature ou sur la musique roumaine et universelle. Nous étions sous le charme du talent et du haut niveau académique des histoires contées par Em. Condurachi, D. M. Pippidi, Gr. Florescu ou Gabriella Bordenache et quand il participait à nos conversations, V. Canarache rajoutait toujours son grain de sel en relatant avec beaucoup d'humour des histoires de sa vie tourbillonnante.

Les visites périodiques effectuées sur chacun des secteurs par tous les membres de l'équipe permettaient de suivre les progrès de la fouille et, plus généralement, une meilleure approche de la démarche même d'une fouille archéologique, de ses

méthodes et de l'interprétation des résultats. Les discussions entre les divers protagonistes étaient très animées, souvent contradictoires et très vives. Mais ces discussions étaient d'une aide précieuse pour le responsable du secteur, tant pour sa propre recherche que pour la recherche archéologique en général.

Il y avait des sujets permanents de discussion, souvent captivants, comme par exemple le problème de la localisation du port d'Histria ou l'interprétation des soi-disant fondations « olbiennes » du quartier d'habitat grec du plateau ouest de la cité.

La reprise des recherches archéologiques à Histria après-guerre sous la direction du professeur Em. Condurachi a marqué le début d'une longue série de campagnes de fouilles intensives (en profondeur) et extensives (en superficie). Le professeur Em. Condurachi a imprimé une nouvelle orientation à la stratégie des recherches à Histria, avec pour but l'identification de toutes les phases chronologiques du développement de la cité, d'en établir étape par étape la topographie urbaine. Les fouilles lancées ont visé à couvrir l'histoire de la cité des époques grecque et hellénistique jusqu'aux périodes romaine tardive et byzantine. Surtout, elles ont été étendues vers l'ouest, au delà des limites de la cité romaine du Bas Empire, sur le plateau d'habitat, et plus loin encore, dans la nécropole tumulaire et dans la zone du village moderne d'Istria (sous la direction de Vlad Zirra). En même temps et avec des résultats spectaculaires, ont été organisées pour la première fois des recherches dans le territoire rural de la cité, à Sinoé (V. Canarache) et à Tariverde (D. Berciu). Le professeur E. Condurachi a coordonné avec compétence ces divers programmes avec le concours d'une équipe de collaborateurs aux personnalités bien distinctes, certaines très affirmées. Entre le directeur et ses collaborateurs, entre les membres de l'équipe, se sont tissées des relations de respect mutuel et parfois aussi d'amitié. Comme il est normal, il y a eu aussi des conflits et des animosités (comme par exemple les accès de colère de Vasile Canarache ou l'antipathie profonde entre Grigore Florescu et Iorgu Stoian), mais ces tensions n'ont jamais influé sur la vie de l'équipe, ni sur le bon déroulement de la recherche. D'ailleurs, les dissensions ont disparu une fois que ceux qui les provoquaient quittaient l'équipe. En ce sens, le directeur du chantier a joué son rôle en essayant de préserver une atmosphère sereine, de collaboration et même d'amitié entre des personnalités fortes et volcaniques.

*Transferrit Roxana Dobrescu
Meliozem faciunt Pierre Dupont atque Zoe Petre*